

DEMİRCİLER VE FATİH DARÜŞŞİFASI MESCİDLERİ HAKKINDA YENİ BAZI NOTLAR

Semavi Eyice

Bir müddet önce yazmış olduğum bir makalede, Fatih külliyesinin bir parçası olan darüşşifanın içindeki mescid ile yine bu civarda Cerrahbaşı Ali Efendi tarafından yaptırılan ve sonraları Demirciler mescidi olarak şöhret bulan mescid hakkındaki görüşlerimi belirtmeğe çalışmıştım¹. Son zamanlarda sayın Ekrem Hakkı Ayverdi tarafından neşredilen Fatih devri mimarisine dâir büyük bir kitabda tabiatıyla aynı mevzû yeniden ele alınmakta ve vaktiyle ortaya atmış olduğum fikirlerden farklı bir neticeye varılmaktadır². Türk-İstanbul'un tarihî topoğrafyasını alâkadâr eden bu meseleye burada bir defa daha dönmekten maksadım, bu değişik neticeyi tatmin edici bulmadığımı bildirmek ve evvelce ileri sürmüş olduğum hipotezin, kanaatimce en doğru hâl çaresini teşkil ettiğini tekrar ve yeni bir takım delillerin yardımıyla tebârüz ettirmektedir. Bahis mevzu'u olan binaların her ikisi de bugün artık ortada bulunmadıklarından, şüphesiz bu araştırmamız bir takım tahmin ve hipotezlere dayanmak zorundadır. Fakat bu tahmin ve hipotezleri gerek topoğrafya vaziyeti gerek eski birtakım fotoğraf ve şehir plânları v.s. gibi vesiykaların yardımı ile desteklemek imkânı mevcut olduğuna göre, elde ettiğim neticenin hiç değilse bir dereceye kadar müsbet bir mahiyet aldığı kanaatindeyim. Bu mevzû ile alâkalı başlıca bibliyografya ilk makalemde gösterilmiş olduğundan, burada bunlardan yalnız en elzem olanlarını tekrarlamakla iktifa ediyorum.

* * *

¹ S. Eyice, *Demirciler ve Fatih Darüşşifası mescidleri (Tarih Dergisi)*, I. İstanbul 1950, s. 357-373.

² E. H. Ayverdi, *Fatih devri mimarisi*, İstanbul 1958, s. 112-118.

Adı geçen makalemde, geçen asrın içlerinde Bizans sanatı ve arkeolojisi mütehassıslarının bir kısmı tarafından eski bir Bizans kilisesi olarak kabul edilen, Fatih civarındaki Demirciler mescidinin, bir kilise binası ile hiçbir münasebet ve alâkası olmadığını, A. G. Paspates tarafından 1877 de neşredilen Demirciler mescidi resminin, aslında Fatih Darüşşifasının o sıralara kadar ayakta kalabilen son bakiyyesini teşkil eden büyük kubbeli orta kısmını tasvir ettiğini ve nihayet, İstanbul'da birbirine yakın mevkilerde, biri Demirciler diğeri ise Fatih Darüşşifası mescidleri olmak üzere iki ayrı ibâdet yeri bulunduğundan, zamanla bunlardan bir tanesinin isminin diğere geçmiş olabileceğini bir takım vesiyka ve delillere dayanarak ileri sürdükten sonra şu neticeyle varmıştım :

1. A. G. Paspates'in kitabında resmi olan Demirciler mescidi, İstanbul Başvekâlet Arşivinde 26941 C numarada, 1824 de Hassa mimarı Mehmed tarafından çizilmiş bir plânı olan Darüşşifanın güney cihetindeki büyük kubbeli ve plânda «kebir kubbeli me'kel» olarak işaretli kısımdan başka bir şey değildir.

2. *Hadikatü'l-cevami'* de zikredilen müstakil Fatih Darüşşifası mescidinin yeri vazih olarak bilinmemekle beraber, «me'kel» olarak gösterilen kısım böyle bir gayeye en uygun yer intibahı bırakmaktadır. Mahmud II. zamanında, 1824 e doğru Darüşşifa feda edilirken, bu kısım muhafaza edilmiş, bir müddet daha belki mescid olarak kullanılmış ve nihayet geçen asrın sonlarında harab bir vaziyete gelerek, son 30-40 sene içinde tamamen yok olmuştur.

3. *Hadikatü'l-cevami'* de Fatih Mehmed II. in Cerrahbaşlarından Ali Efendi tarafından yaptırıldığı bildirilen hakiyki Demirciler mescidi ise, şekli hakkında hiçbir bilgimiz olmayan bir bina idi. Mütevellisi tarafından 1762 de yeni baştan inşa ettirilen bu mescidin kendisi zamanımıza kadar gelmemiş, yalnız ismi, bir müddet daha yaşamıştır.

4. Büyük bir ihtimalle XIX. asrın ortalarına doğru Demirciler mescidi ismi halk tarafından o sıralarda artık harab olmağa bırakılan veya belki de kısmen yıktırılan Darüşşifanın «kebir kubbeli me'kel» kısmına intikal ettirilmiş ve burası, tamamen yıkılıncaya kadar 70-80 sene kadar hem Demirciler hem de bir zamanlar Darüşşifa olduğunu hatırlatan «Timarhâne mescidi» isimleri ile tanınmıştır.

Bir takım teferruat meselelerini bir tarafa bırakarak, ana hatlarını kısaca hülâsa ettiğim bu neticelerin hakikate en yakın ihtimali teşkil ettiklerini, delillerin yardımı ile bir kerre daha belirtmeden, E. Hakkı Ayverdi tarafından *Fatih devri mimarisi* adlı eserde ileri sürülen görüşü de yine kısaca tanımak faydalı olacaktır. E. H. Ayverdi'ye göre, mimar gözü ile Darüşşifanın bir kısmının bir müddet ayrı bir mescid olduğunu kabule imkân yoktur. Çünkü «Şifahanenin yan kolları, bütün genişliğince ve irtifa'ınca çıkıntılı kısmın yanını örtüp bu kısmı dahilî duvar halinde bıraktığından pencere bulunamaz ve bütün satıh kesme taş olamazdı». Müellif, Paspates'deki resmin en ufak teferruatına kadar aslına sadık ve mükemmel olduğunu kabul ettiğinden, bu resme dayanarak bir takım teknik mülahazalarla hipotezini takviye etmeğe çalışmakta ve netice olarak da şöyle bağlamaktadır: «O halde şöyle bir muhakeme tarzı doğru olur kanaatindeyiz: Şifahane ve Demirciler mescidlerinin ikisi de mevcuddu. Şifahanede tabiblik eden Cerrahbaşı Ali efendi, mimarından cami istediği zaman örnek olarak büyük me'kel kısmını gösterdi ve şifahaneye müşabeheti bundan doğan cami XVII-XVIII. asırda Demirciler mescidi ismini aldı ve XIX. asır sonunda yıkılıp gitti. Şunu da söylemek isterim ki bu netice Paspates'in resminin doğruluğuna bağlıdır. Bunun böyle olup, bütün müelliflerle beraber, tarafımdan kabul edildiğini de hatırlatırım. Fakat bu bina nerede idi? Bunu bilmiyoruz. 1290-1300 aralarında fotoğrafla alınmış bir İstanbul panoramasında benzeri bir bina görülmekte ise onun da sarıh olarak yerinin tesbiti mümkün olamaz» ve ayrıca, Fatih Darüşşifası bahsinde de E. H. Ayverdi buradaki mescid hakkında şunları yazmaktadır: «Avlu ortasında görülen dairevî çizgi, altı şadırvan, üstünde *Hadika*'nın bahsettiği müstakil mescid olabilir»².

* *

Başvekâlet arşivinde bulunan ve bir kaç defa neşredilen plâna bakıldığında, Darüşşifanın içinde bir mescid olmağa en uygun yerin «kebir kubbeli me'kel» olarak gösterilen kısmın teşkil ettiğini yukarıda bildirmiştim. Darüşşifa normal bir Osmanlı-Türk medresesi şemasına uygundur. Bütün bu tip medreselerde ise

² E. H. Ayverdi, *adı geçen eser*, s. 156.

diğer höcrelere nazaran daha büyük kubbeli orta mekânın, mescid-dershane olduğu da malumdur. E. H. Ayverdi'nin düşündüğü gibi avlunun ortasındaki şadırvanın üstünde bir mescid olması ihtimalini vârid görmek pek mümkün değildir. Çünkü böyle şadırvan üstünde veya avlu ortasında yükselen küçük mescidler han ve kervansaraylara mahsus bir tip teşkil ettikten başka⁴, bir darüşşifada beş vakit namaz kılacakların ekseriyeti hastalar olduğuna göre, üstü açık bir avlunun ortasında dar bir merdivenle tırmanılan bir mescidin bulunabileceğine ihtimal vermek zannımıza göre biraz müşküldür.

Fatih Mehmed II'nin Cerrahbaşısı Ali Efendi tarafından yaptırılan hakiki Demirciler mescidinin ise, ne şekilde olduğunu bilmiyoruz ve bilmemize de şimdilik pek imkân kalmadığı anlaşılıyor. Zira, *Hadika* bu hususda gayet açık surette şunları yazmaktadır: «Demirciler mescidinin bânisi Ebülfeth Sultan Mehmed Hanın Cerrahbaşısı Ali Efendidir. Mürur-ı eyyam ile harab olup yerinde demirciler iskân ederek nice zaman nâ-mâlûm kalmış iken 1176 rebi'ülevvelinde mütevellisi bulunan zâtın ikdam ve himmeti ile bina ve izhar kılınmıştır». Hakikate uygun bulunduğu hiçbir şüphe olmayan bu kayıddan⁵ gayet mühim iki netice çıkarmak mümkündür:

a. Demirciler mescidi olan bina Fatih zamanında Cerrahbaşı Ali Efendi tarafından yaptırılmış fakat zamanla *o derece harab olmuştur ki, yerinde demirciler iskân etmişler ve hatta burasının bir zamanlar mescid olduğu dahi unutulmuştur.*

⁴ Böyle avluda mescidi olan hanlardan biri, Kayseri civarında Sultanhan'ında, bk. A. Gabriel, *Monuments turcs d'Anatolie*, Paris 1931, I, s. 97 lev. 29, 30; başka biri İsbaklı'da, bk. F. Sarre, *Reise in Kleinasien*, Leipzig 1896, s. 20, lev. 8 bir üçüncüsü Aksaray yakınında Ankarahan'da. bk. K. Bittel, *Kleinasiatische Studien*, İstanbul 1942, s. 43, lev. 24, 25, de bulunmuştur. Bursa'daki Koza hanının avlusundaki mescidinin altında da bir şadırvan vardır, bk. H. Wilde, *Brussa*, Berlin 1909, s. 50, res. 59; K. Baykal, *Bursa Kozahanı ve mescidi*, (Bursa), 1946; Bursa Halkevi, *Bursa hanları*, Bursa 1985, s. 9; yine Bursa'daki Fidan hanının ise avlusundaki mescidin hiçbir izi kalmamıştır, bk. E. H. Ayverdi, *adı geçen eser*, s. 396, res. 423. ayrıca bk. R. Hartmann, *Im neuen Anatolien*, Leipzig 1928, lev. 11.

⁵ *Hadika* müellifi, eserini 1772 (H. 1195) de tamamlamış ve kendisi de 1785 (H. 1201) de vefat etmiştir, bk. Bursalı Tahir, *Osmanlı müellifleri*, İstanbul 1342, III, s. 48-49; F. Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen*, Leipzig 1927, s. 315; S. Üver, *İlim ve sanat bakımından Fatih devri notları*, İstanbul 1948, s. 7

b. Bu mescid 1176 (H. 1176) da mütevellisi olan zatın himmetiyle «bina ve izhar kılınmıştır» yani *tamamen yeniden yaptırılarak ibadete açılmıştır*.

Şu halde hakiki Demirciler mescidi, mimarî bakımından 1762 ye yani Türk sanatında, Nuruosmaniye, (1748), Ayazma (1760), Lâleli (1763), Zeyneb Sultan (1769) cami'lerinde görüldüğü üzere, Barok tesirlerin iyice yerleştiği bir devre âid olmaktadır. Halbuki Paspates tarafından Demirciler mescidi olarak resmi neşredilen bina dış hatlarının bütün karakteri ile Türk sanatının klâsik safhasına âid bir yapıdır. Bu hususu elimizdeki bu resmi, yine Fatih devrine âid olan İstanbul'da Davud Paşa, veya Bolu'da Kadı cami'i veya Kastamonu'da Kanunî zamanında yapılan Yakub Ağa cami'i gibi taşkın mihrablı ve tek kubbeli başka misaller ile mukayese ederek⁶, herhangi bir şüpheyi meydan vermiyecek bir surette tesbit edebiliriz. Bu vaziyet karşısında, Paspates'de resmi olan binanın Cerrahbaşı Ali Efendi tarafından yaptırılan ve mütevellisi tarafından da yeniden ihya edilen hakiki Demirciler mescidini tasvir etmediğini hemen hemen kat'iyetle ileri sürmek mümkündür. Zaten, bu mescidin çok ufak ve ehemmiyetsiz, hattâ belki de ahşap bir bina olduğu kolaylıkla kaybolmasından anlaşılmaktadır. Bu arada bir sual hatıra gelir: Acaba, bu hakiki Demirciler mescidinin yeri ve ne olduğunu tesbit mümkünmüdür? Bu hususda kat'i bir cevap vermek çok zor olmakla beraber bazı tahminler yürütmek imkânı vardır. Mühendishane talebeleri tarafından 1838 (H. 1254) de çizilen İstanbul cami'leri haritasında, Fatih cami'inin Haliç cihetinde Haraççı Muhiddin (110), İmâret-i Atik (111), Hacı Hasan (112), Kepenekçi Ali Çelebi (121), Sankiyedim (138), Mehmed Paşa (139), Hüsam Bey (193) cami'leri işaret edilmiştir. Bunlardan İmâret-i Atik, Hacı Hasan, Hüsam Bey ve Mehmed Paşa cami'leri hâlâ mevcuttur, Darüşşifa yerine en yakın olan Kepenekçi Ali Çelebi ve Sankiyedim mescidlerinin ise bugün izlerine rastlanmamaktadır. Hüsam Bey mescidi bugün Tezgâhçılar cami'i adını almış⁷, *Hadika*'da Kol, Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Atpazarı cami'i olarak adı geçen

⁶ Davud Paşa cami'inin resmi için bk. E. H. Ayverdi, *adı geçen eser*, s. 116; Bolu'daki Kadı cami'i bildiğime göre henüz neşredilmemiştir, kısa bir not olarak bk. T. Z. İşıtman, *Bolu coğrafyası*, İstanbul 1938, s. 57; Kastamonu'daki Yakub Ağa cami'i hak. bk. A. Gökoğlu, *Paşlagonya I*, Kastamonu 1952, s. 207.

⁷ M. Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi*, İstanbul 1928, II, s. 23, not 2.

Mehmed Paşa cami'i ise çok harab ve kısmen yıkılmış bir hâlde İmam Niyazi sokağında görülebilmektedir.⁸ Fakat *Hadika*'da Fatih civarında ne Kepenekçi Ali Çelebi ve ne de Sankiyedim adlarında mescidlere rastlanmaktadır. Buna karşılık, bahsi geçen Cami'ler haritasında Darüşşifa'nın yerinde hiçbir ibadet yeri işaret edilmediğine göre, henüz 1838 de burasının metrâk olduğu anlaşılmaktadır. Aynı haritada Demirciler mescidi adına da rastlanmadığına göre, bunu *Hadika*'da bulunmayan mescidlerden, meselâ Kepenekçi veya Sankiyedim mescidlerinden birisi ile aynı olduğunu tahmin etmek mümkündür. Mehmed Paşa mescidinin Sankiyedim mescidi ile aynı bina olduğu yolunda bir iddia ortaya atılmış ise de⁹, 1838 tarihli Camiler haritasında Sankiyedim mescidi Mehmed Paşa mescidinin biraz daha batısında, bugünkü Kırbaçı sokağı civarında ayrı bir bina olarak gösterildiğine göre bu faraziye doğru olarak kabul edilemez¹⁰. Yine *Hadika*'da adı geçmeyen ve bugün artık bir izi de olmayan Kepenekçi mescidinin yeri ise Nevşehirli caddesi ile Hattat İzzet sokağının kavuştuğu ve bir köşesinde halen bir çeşme ile bir hazirenin bulunduğu mıntika civarında aranmalıdır (R. 2).

Buna karşılık, Fatih Darüşşifasının bir kısmının halk tarafından Demirciler mescidi olarak adlandırıldığını tahmin için elimizde kâfi derecede kuvvetli deliller bulunmaktadır. Evvelce, de işaret ettiğim gibi, Mehmed Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi* adındaki kitabında Demirciler mescidine Tımarhane mescidi dahi denildiğini yazmaktadır ki bu son ismin doğrudan doğruya Fatih Darüşşifası ile âlâkalı olduğunda hiçbir şüphe yoktur¹¹. A. G. Paspates'in Demirciler mescidi hususundaki metninde ise, bu binanın, Fatih cami'inin güney cihetinde ve aynı tepe üzerinde bulunduğu ve kubbesinin her taraftan görülebildiği bildirilmektedir¹². İstanbul'un Bizans devrine âid su sarnıçları hakkındaki eserinde J. Strzygowski Fatih semtinde yerini tesbit ettiği fakat içine giremediği, rivayete göre 18 sütunlu bir sarnıçın mevki'ini târif ederken, bunun, Fatih

⁸ *Hadika*, I, s. 160; Evliya Çelebi, *Seyahatname*, İstanbul 1814, I, s. 309.

⁹ *Tarih Hazinesi*, sayı 8 (1950) kapağın iç sahifesindeki not.

¹⁰ M. Ziya, *adı geçen eser*, s. 52 deki notda bu cami'den bahsetmekte fakat sarif bir yer bildirmemektedir; ayrıca bk. *adı geçen eser*, I, s. 39.

¹¹ M. Ziya, *adı geçen eser*, s. 51, not 1; ayrıca bk. *Seyahatname*, I, s. 321.

¹² A. G. Paspates, *Boğaziçli Mîllet-i İzzet*, İstanbul 1877, s. 325.

cami'nin güney tarafında bulunan ve Timarhane denen harab ve kubbesini otlar kaplamış bir binanın 20 m. kadar ilerisinde olduğunu yazmaktadır¹³. *Meyer seyyah rehberi*'nin 1909 senesindeki tab'ında, Lâleli civarındaki Balaban Ağa mescidi târif edildikten sonra, Bozdoğan kemerinin Haliç tarafındaki Tezgâhçılar (Terj-akdjılar, şeklinde yazılmıştır) caddesine geçilmekte, burada Kırkçeşme ile bunun karşısındaki Sekbanbaşı mescidi zikr edildikten sonra aynı cadde üzerinde ve daha kuzeyde Demirciler mescidi'nin bulunduğu bildirilmektedir¹⁴. Görülüyor ki, bütün bu küçük notlar Demirciler mescidi olarak geçen asırda şöhret bulan binanın Darüşşifa yerinde yükseldiğini ifade etmektedirler. E. Mamboury'nin *İstanbul rehberi*'nin 1924 de tamamlanan ilk tab'ında, Demirciler mescidinin mevki'i târif edilirken, Fatih tramvay durağında iki hattın birleştiği noktadan itibaren sağdaki ilk sokağa girildiğinde caminin harabesinin sol kolda hemen hemen Bozdoğan kemerinin başında bulunduğu sarıh bir surette târif olunmaktadır ki¹⁵, bu târife göre de yine Demirciler mescidi denen bina Darüşşifa'nın yerinde olarak gözükmektedir.

Nihayet birçok eski İstanbul manzaralarında Darüşşifanın yerinde sekiz köşeli bir kasnağa sahip büyük bir kubbe ile örtülü kübik bir binanın bulunduğu görülmektedir. A. Sorlin-Dorigny tarafından G. Schlumberger'e temin edilerek bu müellifin 1900 da neşrettiği bir kitabda yer alan eski bir fotoğrafta¹⁶ Şehzade cami'nin bir minaresinden Fatih cami'i ve civarının görünüşü bulunmaktadır. Burada, Fatih cami'nin sağ tarafında Bozdoğan kemerinin ucu ile Fatih cami'i arasında ev kitlelerini aşan, ve Paspates'deki resme tamamen uygun, yarım kubbeli mihrabı dışarı taşkın, sekiz köşeli kasnaklı, kübik, ve kubbesini otlar hürümüş yüksek bir bina vâzih bir surette teşhis olunmaktadır (R. 1). Bu binanın mevki'ini tâyin etmek hiç de zor değildir. Fatih camii bütün genişliğince en arka plânda gözüktüğünden, bugün bu genişliğin ne kadar olduğu bilindiğine, ve Darüşşifa'nın cami'e uzak-

lığı da hemen hemen malûm olduğuna göre, fotoğraftaki bu kubbeli binanın mevki'ini bulmak kolaylaşmaktadır ki, yine ancak Darüşşifa'nın yeri bahis mevzuu olmaktadır. Darüşşifa'nın çıkıntılı ve büyük kubbeli kısmının medreselerin dersaneleri gibi diğer kubbelerden daha yüksek olduğu muhakkaktır. Fakat bu kısmın İstanbul silüetinde böyle bâriz bir görünüş kazanmasının sebebi doğrudan doğruya Fatih külliyesinin inşa edilmiş olduğu plâtförmün, bir tepenin zirvesinde olmasında, ve Darüşşifa'nın da bu plâtförmün bir köşesini kaplamasında aramak doğru olur. Bu düzlüğe doğru arazinin tedricen yükseldiği, ve bilhassa Atpazarı ile, Darüşşifa'nın yerinde uzanan Eski-Şifahane sokağı arasındaki hayli büyük seviye farkı bugün bile dikkati çekmektedir. Şu halde bu yüksek sahanın üstündeki binalar Fatih külliyesinin parçaları olduğuna göre, fotoğraftaki kubbeli bina da ancak Darüşşifa'nın «kebir kubbeli me'kel»i olabilir. Biraz yukarıda da işaret ettiğimiz gibi Paspates tarafından, kubbesinin her taraftan görülebildiği bildirilen Demirciler mescidi, gerek bu topoğrafik müşahedeye, gerek neşrettiği resmin fotoğrafta görülen binaya tamamen benzemesi itibarıyla, Darüşşifa'nın «me'kel» inden başka bir şey olabileceğine bilmem ihtimal verilebilir mi?

İstanbul'un Galata tarafından, veya Galata kulesinden çekilen fotoğraflarda da aynı bina sarıh bir surette farkedilmektedir. Bu husus daha eski devirde, meselâ, Melchior Lorich, W. Dilich v.s. tarafından çizilen panoramalarda da göze çarpmakta, Fatih külliyesinin Haliç tarafındaki Çukur hamamı gösteren çifte kubbeli binanın biraz solunda ve yukarısında Darüşşifanın yüksek kubbeli bu kısmı kendisini belli etmektedir¹⁷. Fotoğraf üzerinden kopya çekilmek suretiyle çizilen ve Meyer rehberinde neşredilen İstanbul panoramasında da Darüşşifa bakiyesi kubbeli mekân derhal göze çarpar¹⁸.

¹³ E. Oberhammer, *Konstantinopel unter Suleiman dem Grossen*, München 1902, lev. 13; A. Saim Üçgen, H. Baki Kunter, *Fatih camii*, (*Vakıflar Dergisi*, I, 1988); S. Ünver, *Fatih külliyesi*, İstanbul 1946'da eski panoramalar toplu bulunmaktadır.

¹⁴ Meyers Reisebücher, *Konstantinopel*'de s. 196-7 arasındaki büyük panoramada bu bina gösterilmiş fakat yanlış olarak üzerine Fatih'in annesinin türbesi olduğu yazılmıştır. E. Diez, H. Glück, *Alt-Konstantinopel*, (München 1920) deki panoramada aynı bina güçlükle teşhis olunabilmektedir. İstanbul Belediye kütüphanesindeki 56 numaralı albumun 24. fotoğrafında bu bina görülmektedir.

¹³ J. Strzygowski, P. Forchheimer, *Byzantinischen Wasserbehälter von Konstantinopel*, Wien 1893, s. 113 (m).

¹⁴ Meyers Reisebücher, *Konstantinopel*, Leipzig 1909, s. 258.

¹⁵ E. Mamboury, *Constantinople*, İstanbul 1925, s. 292.

¹⁶ G. Schlumberger, *L'épopée byzantine à la fin du dixième siècle*, Paris 1900, II, s. 601.

Bu kısmın Darüşşifanın diğer duvarlarından nasıl ayrıldığı meselesine gelince, herşeyden önce şunu hatırlatmak isterim ki, bu kısmın nasıl ve ne surette bağlandığı hakkında etraflı bir bilgiye sahip bulunmadığımızı göre, «kebir kubbeli me'kel» in yan kattanlardan nasıl tecrid edildiğini tam olarak bilebilmemize imkân yoktur. Paspates'in E. Galanakis adında bir ressam tarafından yapılan resimleri, Ayasofya, Kariye gibi belki doğrudan doğruya fotoğraf üzerinden kopya edilmek suretiyle çizilen gravürleri istisna edilecek olursa, diğerleri, güya «d'après nature» yapılanları, tasvir ettikleri bina hakkında güvenilir bir vesika olmaktan çok uzaktırlar. Bu kitabı şöyle bir karıştırarak olursak, meselâ Anemas zindanları resminde kemerlerin tamamen hakikate aykırı oldukları görüldüğü gibi¹⁹, Ahmed Paşa, Kefeli, Sekbanbaşı, Sancaktar, Fenari İsa mescidlerinin resimlerinde gayet bâriz nisbet ve perspektif hataları, çizgi yanlışları kolayca tesbit edilebilmektedir²⁰. Kısacası, Paspates'in kitabındaki resme bakarak, burada Demirciler mescidi olarak adlandırılan Darüşşifa bakiyesinin dış duvar örgüsünün herhangi bir ince teferrüatı hakkında kat'i bir hüküm vermenin doğru olmayacağını zannediyorum. E. H. Ayverdi mimar gözü ile «kebir kubbeli me'kel» kısmının Darüşşifanın diğer aksamından kesilip ayrılabilmesine ihtimal veremediğini ifade etmektedir. Fakat biraz yukarıda da belirttiğim gibi, bu binanın elimizde yegâne resmini teşkil eden Paspates gravürü, hassas bir rölöve olmadığına göre, binanın yan duvarlarında herhangi bir kesinti izinin bulunup bulunmadığını, sırf bu resme dayanarak hükmedemeyiz. Böyle bir takım izlerin ressam Galanakis tarafından hazfedilmiş olabileceği ihtimal dahilinde bulunduktan başka, kesinti yerlerinin evvelki makalemde de işaret ettiğim gibi, bir taş kaplama ile örülmüş olmasına da ihtimal verilebilir. E. H. Ayverdi, «düşkün bir devirde böyle bir külfetin ihtiyar edilemeyeceğini» söyleyerek itiraz etmektedir. Ne kadar düşkün olursa olsun, geçen asrın ortalarında bile, nisbeten ufak çapta bir binanın mahdut bazı yerlerini taş kaplamaktan âciz bulunul-

¹⁹ Paspates'in kitabındaki Anemas zindanı resmini, mukayese için bk. A. van Millingen, *Byzantine Constantinople, The Walls of the city*, London 1899, s. 150-51 arasındaki levha.

²⁰ Meselâ Sekbanbaşı mescidinin resmini, A. M. Schneider, *Byzanz*, Berlin 1936, lev. 8-3 deki fotoğrafla mukayese etmek doğru olur.

madığını birçok misâller ile biliyoruz. Bugün artık etraflı bir kazıdan başka, hiçbir kontrol imkânı kalmadığına göre, tamamen tahmin ve hipotezler içinde bocalamağa mahkûm olan bu meseleyi derinleştirmeğe çalışmak, kanaatimce faydasızdır. Yalnız bu arada şunu hatırlatalım ki, medrese dersanelerinin ayrılarak, bazan müstakil mescid haline getirilmelerinin en bâriz bir misâlini, Vefa'da Sinekli medrese mescidi olarak tanınan Mimar Ağa mescidi teşkil eder.

Bütün ihtimalleri gözden geçirmiş olmak için, Darüşşifa'nın güneyinde, aynen ona benzeyen kubbeli ve taşkın mihrablı başka büyük bir cami'in bulunduğu ihtimalini de düşünelim. Darüşşifa yerinden, güney istikametine yâni şimdiki Atatürk bulvarına doğru inildiğinde, arazi oldukça dik bir meyille alçaldığından, burada olacak bir binanın İstanbul silüetinde yer alabilmesine, ve bilhassa Galata tarafından, tam tepede olarak görülebilmesine imkân olamazdı. Diğer taraftan, bu muntakada böyle bir cami'in bulunduğu dair hiçbir vesika mevcut değildir. Nitekim Türk-İslâm eserleri müzesindeki 3339 numaralı ve XIX. asır başlarına âid İstanbul suyolları haritasından, Darüşşifa ile Kol camii arasındaki sahada büyük ve kubbeli hiçbir cami hattâ herhangi başka mühim bina bulunmadığı açıkça anlaşılmaktadır²¹.

**

Netice olarak, ilk makalemde söylemiş olduğum tahminleri muhafaza ettiğimi bildirirken, şimdiki hâlde elimizdeki bütün delillerin, Paspates'de resmi olan bina ile Fatih Darüşşifa'sının aynı olduğunu gösterdiğine dikkati çekmek isterim. 1762 de mütevellisi tarafından ihya edilen hakikî Demirciler mescidi, belki bir müddet daha başka bir isim altında yaşamıştır ve bu havalıyı birkaç defa silip süpüren korkunç yangınlardan birinde, belki 1829 (H. 1245) deki Atpazarı yangınında veya Çırcır ve Fatih yangınları ile ortadan kaybolmuştur. Buna karşılık, uzun zaman metrük ve harab bir hâlde duran Fatih Darüşşifa'sının 1824 (H. 1239) de mütevellisi Osman Ağa tarafından yazılan bir arzı

²¹ S. Üver, *Fatih'in oğlu Bayezid'in su yola haritası dolayısıyla 140 sene önceki İstanbul*, İstanbul 1945, lev. 1; ayrıca bk. E. H. Ayverdi, *adi geçen eser*, s. 410.

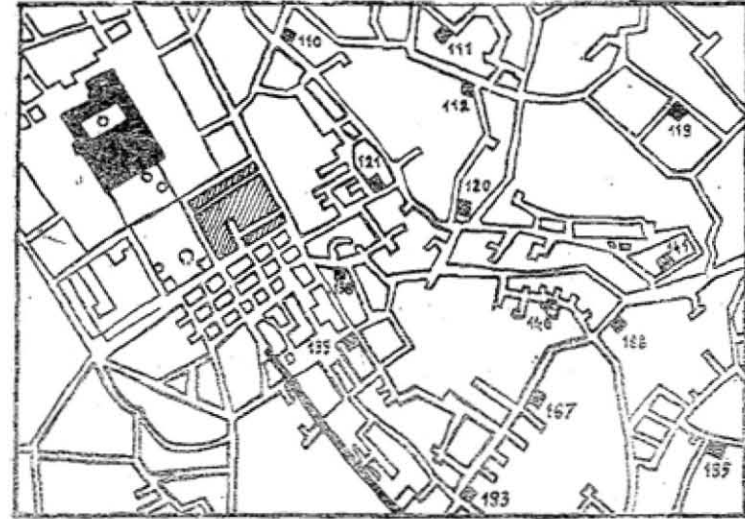
hâl ile hana çevrilmesi veya yıktırılarak arsa ve malzemesinin satılması yolundaki müracaatı üzerine bir rapor hazırlayan Has-sa mimarı Mehmed'in, burasının yıktırılmasının maddî bakımdan daha kazançlı olacağını bildirmesi üzerine Darüşşifa feda edilmiştir. İşte bu sırada «kebir kubbeli me'kel» kısmı, belki aslında bir mescid olduğu, belki de Darüşşifa'nın hiç değilse bir hatırasını muhafaza kaygusu ile bırakılmış ve kanaatimize göre halk, Demirciler mescidi adını buraya vermiştir. Böylece, Darüşşifa'nın bu son ayakta kalabilen parçası, yangınlar²², Büyük zelzele ve daha sonra da Çırçır yangını ile nihaf darbeyi yiyip, kazmanın kurbanı oluncaya kadar bir müddet daha durmuştur. Halk tarafından bir cami veya mescide, civardaki başka bir ibadet yerinin isminin verilmesi hususunda en karakteristik bir misâli Atatürk bulvarı üstündeki Şebsafa Kadın cami'i teşkil eder. Burası hayli bir zamandır, yanlış olarak ve aynı adı taşıyan binanın mevcut bulunmasına rağmen, Zeyrek camii adı ile şöhret bulmuştur.

Fatih Darüşşifa'sının son hâtrasını tesbit için yaptığımız bu küçük araştırmanın, İstanbul'un Osmanlı devrine âid tarihî topoğrafyasının yarım asır geriye âid meselelerde bile ne kadar meçhuller ile dolu bulunduğunu gösterdiğini tahmin ediyorum. Bu sahada ciddi ve etraflı tedkikler yapılmadıkça ve günden güne kaybolan izler tesbit olunmadıkça, bir müddet sonra Türk-İstanbul'un tarih ve topoğrafyasının birçok meselelerinin halli çok zorlaşacak, hattâ imkânsızlaşacaktır.

²² Evvelki makalemizde (not 54) zikredilen iki yangından başka, Atpazarı semti 1844 senesi 19 Eylülünde de büyük bir yangınla tekrar harap olmuştur, bu hususta bk. Murray, *A Handbook for travellers in the Ionian Islands, Greece, Turkey...*, London 1845 (yeni baskı), s. 399.

1. Şehzade cami'i minaresinden çekilen ve Fatih cami'ini gösteren eski bir fotoğraf. (G. Schlumberger, *Épopée byzantine*, II, s. 601 den.)

2. Aslı İstanbul Belediye müzesinde bulunan İstanbul cami'leri haritasında Fatih külliyesi civarı.
(Darüşşifanın yeri, tarafımızdan taranmıştır.)

Haritada Haraççı Muhiddin (110); Çırçır (120); Kepenekçi Ali (121); Sankiyedim (138); Mehmed Paşa (139) camilerinin yerleri görülmektedir.